

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№3/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2022

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

ӘБДІМӘУЛЕН Г.А., ҚОҚЫШЕВА Н.М.	«Тіл-мәдениет-қоғам» үштігіндегі әйел концептінің тілдік сипаты (қазақ-ағылшын паремиологиялық бірліктері негізінде).....	7
БЕКЕНОВА Г.Ш.	Ономастикадағы номинациялық сипат.....	16
ЕРМЕКОВА Т.Н., ЖАҢАБАЕВА Н.А.	Қызға қатысты этнографизмдердің танымдық сипаты.....	25
ИМАНБЕРДИЕВА С.Қ.	Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдер.....	40
КУРМАНОВА Б. Ж., УТЕГЕНОВА А., ИСЛАМГАЛИЕВА В.Ж.	О формах существования казахского и русского языков в языковой ситуации Актюбинской области.....	50
ҚҰСАЙЫНОВА Ж.А., СӘМЕНОВА С.Н.	«Болжау», «жорамалдау» модальді реңктерінің синтаксистегі көрінісі.....	62
САРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Абай Құнанбайұлы шығармалары бойынша ғылым- білімге қол жеткізудің жолдары.....	70
ТЕЛҒОЖАЕВА Қ.С., ҚОСЫМОВА Г.С.	Абай әлемін бағалаудағы эмоциялық бірліктер.....	79
ШАДКАМ З., ТҰЯҚБАЕВ Ө.О., СҰЛТАНБЕК Қ.Б.	«Дастұр ал-‘иләж» трактатындағы халық емшілігі – медициналық антропология көзқарасымен.....	89
КҮРКЕБАЕВ К.Қ.	Көне түркі жазба ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясы мен аудармаларындағы сәйкессіздіктер.....	101

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., МИРАЗОВА М.Н., АЛИМБАЕВ А.Е.	Әпсаналардағы «қасиетті су» туралы мотивтердің поэтологиясы.....	113
АБИЛХАМИТҚЫЗЫ Р.	Ақын Ұ.Есдәулет өлеңдеріндегі дыбыстық қайталаулар.....	124
АМАНГАЗЫКЫЗЫ М., ОРАЗБЕК М.С., СЕКЕЙ Ж.	Абай как архетип поэта.....	134
ГАЛЫМЖАНОВ Б.Г.	Юнус Эмре және Мәшһүр Жүсіп шығармашылығының үндестігі.....	144
NURGALI K.R., SIRYACHENKO V.V.	Chekhov's principles of artistic organization in the creative work of G. Musrepov.....	153
МУСАБЕКОВА С.Е., АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., МИРЗАХМЕТОВ А.А.	Көркем шығарма құрылымындағы түс көру мистикалық мотив ретінде.....	163

С.Қ. ИМАНБЕРДИЕВА Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан
(e-mail: imansaule@mail.ru)**ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНДАҒЫ ПРЕЦЕДЕНТТІ ТОПОНИМДЕР**

Аңдатпа. Мақалада тілдік тұлға танымында әлемнің топонимикалық бейнесін жасауда өзіндік орны бар Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдер бойынша ақпарат зерделеніп, қоғам мүшелері танымындағы маңызды қор ретінде қарастырылған.

Мақаланың мақсаты – Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдердің тілде қолданылыс ерекшелігін көрсету және сол арқылы тілдік тұлғаның әлемнің топонимикалық бейнесін жасаудағы танымын айқындау.

Зерттеу жұмысы когнитивтік бағытта орындалған. Автор прецедентті топонимдерді ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалатын, тілдік тұлғаның әлемнің топонимикалық бейнесін қалыптастырушы ерекше лингвомәдени бірлік қатарына жатқызады.

Жүргізілген зерттеу барысында Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдердің тілдік тұлғаның қоршаған ортаны танудағы маңызды бірлік ретінде коммуникациялық нормаларын реттеуге ат салысатын қасиетіне ерекше назар аударылған. Прецедентті топонимдердегі аялық білімі мен танымына сай ақпаратты ашуда ұлттық код, атау тағуда стандарт ретінде қолданып, ассоциация т.б. ретінде атқаратын танымдық қызметіне айрықша мән берілген. Тарихи мәтін, көркем шығармалардағы прецедентті топонимдердің атқаратын қызметі, атау ретіндегі прагматикалық әлеуеті зерделеніп, олардың халықтың ғасырлар бойы жинақтаған таным-түсінігі, әлемді қабылдаудағы тасымал құрал ретіндегі орны айқындалған.

Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдердің ұлттың танымдық қорын қалыптастыратын, мәдени ақпарат тасымалдаушы негізгі лингвомәдени бірліктер екені дәйектеліп, олардың тасасындағы имплицит ақпараттардың астарындағы мәдени кодтар ашылған. Жасалған тұжырымдар когнитивтік, салғастырмалы-сипаттамалық әдістер арқылы негізделіп, нақты мысалдармен дәлелденген. Дәйектер тарихи мәтінмен қатар, ұлт өкілдеріне жақсы танымал ақын-жазушылардың шығармаларынан алынған.

Мақаланың практикалық маңыздылығына оның негізгі нәтижелерін ономастика, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, салғастырмалы типология тәрізді теориялық курстарда, сондай-ақ қазақ тілін оқыту парктикасы үшін семинарларда қолдануға болатыны жатады.

Түйін сөздер: топоним, прецедент, аялық білім, жалқы есім, имплицитті ақпарат, тілдік тұлға, тілдік бірлік, төлсипат.

Кіріспе. Жалқы есімдердің атау қызметі басты болғанымен, атқаратын қызмет ерекшеліктері тек онымен шектеліп қоймайды, себебі ономастикалық атау – бұл тілден тысқары жатқан құбылыстарды (нысанды, т.б.) атайтын сөйлеу әрекетінің бір түрі. Жалқы есімдер табиғаты өте күрделі, сондықтан оларды қолдану аспектілерін атау берген адамдарды және атау беру мезгілін, себебін білгеннен соң ғана түсіндіруге болады. Әр қоғам өмірінің өзгеруі, тарихи-мәдени қазыналарды қайта қарастыру – атау беру қызметіне ықпал ететіндігі белгілі.

Қазіргі кезде прагматика әлеуметтік лингвистикамен, психолінгвистикамен

және тіл білімінің басқа да салаларымен байланысқан сөйлеу лингвистикасы деген ұғымды білдірсе, ал кішірек мағынада – адам мен таңбаның қатысы ретінде қарастырылады.

Жеке адамдардың тілдік құрамында прецедентті атаулар белгілі бір оқиғаны бағалау үшін стандартты құрал (белгі, символ) рөлін атқара отырып, ерекше орын алады.

Прецедентті бірліктердің қалыптасуы мен қолданысында маңызды рөлді уәждемелік деңгей атқарады. Ол көпқырлы және прецедентті бірліктердің прототиптері және ұқсастықтарымен өзара байланысының көптеген кодтарын өзінде сақтайды. Зерттеуші үшін, әрине, ол күрделі, себебі тіл иелерінің мүддесін, мақсаты мен номинативті стратегиясының тек синхронды түрдегі емес, сонымен бірге диахронды түрдегісінен көрініс береді, барлық тілдік деңгейін синтездейді. Мәселен, Ұлы жібек жолындағы Алатау, Қаратау, Ұлытау т.б. прецедентті есімдерді басты уәжі – таудың түсі, қарттығы, ұлылығын олардың құдіретін, күшін білдіру үшін үшін қолданған.

Негізінен туынды бірлік ретінде прецедентті бірліктер «дайын» тілдік формула ретінде немесе кейіннен прецедентті табиғатқа ие болатын жаңа, бұрын белгілі болмаған тілдік бірлік ретінде қолданылады. Олардың категориялық белгілеріне бір жағынан ментальдық, өнімділік, сілтемелік, репрезенттеушілік, стереотиптік (қайталануы, танылуы), ал екінші жағынан гетерономинативтілік (номинативті белгі вариативтілігі), лингвокреативтілігі (бірегей еместігі, сөзжасамдық жаңашылдығы) жатады.

Әр деңгейдегі тілдік белгі екі референциалды құрылымнан тұратын қатынасына ие: заттық-логикалық және эмоционалды-экспрессивтік, тіптен екеуінің біреуі нөлдік мағынаға ие болса да. Бірінші компоненті оны тікелей денотатпен байланыстырады және синонимдік қатарға немесе басқа да белгілеу құралдарына жол бермейді. Мәселен, Түркістан – шаһар; Алатау – тау т.б. Екінші компоненті парадигматикалық байланыстың барын көрсетеді: синонимдер, антонимдер, басқа да эмоционалды реңктік, «көтеріңкі» немесе «басыңқы» көркемдеуіш құралдармен алмасуы.

Сонымен, прецеденттік есім – бұл белгілі бір ассоциация тудыратын жекелеуші белгілері бар және салыстыру үшін қолданылатын нақты оқиғаға, кеңінен танымал мәтінге, жеке тарихи немесе белгілі тұлғамен байланысты кез келген жалқы есім.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Прецедентті деген ұғым тіл білімінде ХХ ғасырдың соңына қарай Ресей ғалымдарының (Ю.Н. Караулов, Ю.А. Сорокин т.б.) еңбектерінде қарастырылған, ал прецедентті есім Д.Б. Гудков, В.В. Красных, Е.Л. Березович, О.А. Ворожцова, А.Б. Зайцева, О.С. Боярских, Г.Г. Сергеева т.б. ғалымдардың еңбектерінде сөз етіледі. Мәселен, О.А. Ворожцова, А.Б. Зайцева Ресей және Америка мерзімді басылымдардағы прецеденттік есімдерді қарастыра келе, прецеденттік феномен терминіне анықтама беріп, олардың төрт түрін көрсеткен: прецеденттік оқиғалар, мәтіндер, айтылымдар және есімдер. Соның ішінде прецеденттік есім терминінің анықтамасын келтіріп, денотативті немесе экстенционалды қолданылатын прецеденттік есімдерге толығырақ тоқталған [1].

О.С. Боярских «Прецедентное высказывание в газетном тексте: особенности читательского восприятия» атты мақаласында көркем әдеби прецеденттік айтылымдардан құралған қазіргі газет және журнал басылымдарының материалдары негізінде сауалнама жасап, тәжірибе нәтижесін екі фактор тобына түйіндейді. Бірінші топ қабылдаушы субъект санасымен байланысты: белгілі бір прецеденттік айтылыммен таныс болу дәрежесі, әдеби аялық білімінің болуы / болмауы. Екінші топ – прецеденттік белгінің ерекшелігімен байланысты, яғни оның қолдану ерекшелігі (афористік / фразеологиялық), түпнұсқа-мәтінмен байланысы (немесе байланыстың болмауы), трансформация жасау ерекшелігі, лексикалық құрамы [2].

Е.А. Нахимова «Прецедентные имена в президентском дискурсе» атты мақаласында прецедентті феномендерді саяси коммуникацияда тиімді қолданылуын бағалауда прецеденттік феноменнің саяси үйлесімділігі, прецеденттік есімнің нақты бір белгілеріне сәйкестігі бойынша әлеуметтік түйсігі, оқырмандардың кейіпкер мәнін тану қабілетінің ескерілуі, прецеденттік феноменді қолданудың мүмкіндігінше корректілігі және екі мазмұнды болмауы сияқты критерийлерді ескеруді ұсынады [3].

Қазақ тіл білімінде прецеденттік есім терминін қолданбағанымен, осы мәселенің бір қырын зерттеген ғалымдардан Т. Жанұзақов, Т. Қоңыров, Е. Керімбаевты атауға болады. Профессор Т. Жанұзақов жалқы есімдердің жалпы есімге ауысу мәселесін қарастыра отырып, көркем шығарма жалқы есімдері белгілі бір топтастырылған образды белгілеу мәнін ашқан [4].

І. Кеңесбаев жалқы есімдердің мағынасын зерттеп, ол әр кісі есімдерінің сыртында сараңдық, жомарттық, шынайы махаббат құрбаны т.б. сияқты белгілердің болатынын айтып, Қарабай, Шығайбай, Ләйлі-Мәжнүн, Атымтай жомарт, Қожанасыр, Қодар, Қыз Жібек пен Төлеген есімдерін талдайды. Ғалым бұл жалқы есімдерді прецеденттік деп аталмағанымен, олардың басқа онимдерден айырмашылық белгілерін атап көрсеткен [5].

Қазақ тіл білімінде теориялық және практикалық жағынан прецеденттік есім мәселесін кеңірек қарастырған Г.Б. Мәдиева [6]. Қазақстанның орыс тілді мерзімді басылымында сатира мен юморды қалыптастырудағы тілдік бірліктерді зерттеуде В.И. Жумагулова мифтік және шығарма кейіпкерлерінің, атақты ғалымдардың есімдерін күлкі, ирония жасауда салыстыру ретінде қолданғанын көрсеткен [7].

Жұмыста Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдеріне салғастырмалы-когнитивтік талдау жасалып, олардың шеңберіндегі имплицит акпараттардың мазмұнын ашу мақсатында сипаттамалық әдіс қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Прецедентті мәтінді «коммуникативті прецедент, ұқсас жағдайларда коммуниканттар алдында тұрған номинативті, коммуникативті т.б. міндеттерді шешуге көмектесетін үлгі деп атауға болады. «Коммуникативті прецедент» прецедентті бірліктер үшін «гносеологиялық прототип» болып табылады және ол прецедентті бірліктің коммуникативті кодын қалыптастыруда маңызды. Мысалы, прецедентті есімдер бойынша М. Жұмабаевтың «Түркістан» шығармасындағы Түркістан түріктің образын ашуда «гносеологиялық прототип» болып табылады:

Түркістан — екі дүние есігі ғой,
Түркістан — ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған
Түріктің Тәңірі берген несібесі ғой [8]

Прецедентті бірлік когнитивті база негізінде Қарауловтың пікірінше, үш түрлі тәсіл арқылы қолданысқа түседі: бірінші, табиғи тәсіл, яғни мәтінді толығымен «қабылдау, түсіну, сезімге бөлену нысаны» ретінде оқырманға жеткізу (қайталау). Екінші тәсіл трансформациялы, «түпнұсқа мәтін бойынша қайта қабылдау». Үшінші тәсіл семиотикалық, түпнұсқа мәтінге сілтеме, белгілерін ерекшелеу т.б. Сол арқылы не бүкіл мәтін, не қандай да бір оқиғаға қатысты ерекше фрагменттері коммуникациялық үдерісте көрініс табады [9].

Прецедентті есімнің нақты құрылымы болады, өзегінде дифференциалды (жекелеуші) белгілері болса, өзегінен тыс шекте төлсипаттары мен кез келген тіл иелерінің прецедентті есімді қабылдауда жеке түсінігі болады. В.В. Красных [10] ұсынған прецедентті есімнің құрылымына қатысты сызба негізінде прецедентті есім қабылдануының инвариантында дифференциалды белгілердің біреуі ғана актуалдануы мүмкін және прецедентті есім төлсипаты мен тіл иелерінің прецедентті есімді қабылдауындағы жеке түсінігі мен білімі маңызды емес қосымша рөл атқаруы мүмкін,

алайда ондай жағдайда прецедентті есімнің адресант қолданысында еш маңыздылығы қалмауы мүмкін, себебі адресат аялық білімінсіз, қосымша төлсипатсыз дұрыс түсінбеуі мүмкін екенін анықтадық.

Дифференциалды белгілері аталмыш затты басқалардан ерекшелейтін нақты анықтағыштардың күрделі жүйесін құрайды. Бұл жүйе қандай да бір белгілер жиынтығы емес нақты көп деңгейлі құрылымға ие [10]. Жоғарыда айтылған ойға орай «қазіргі кезде прецедентті есімдердің дифференциалды белгілерін ашатын толық элементтер жиынтығын анықтау мүмкін емес, дегенмен прецедентті есім денотатын анықтайтын бірнеше белгілерін келтіруге болады» [11].

Прецедентті есіммен тығыз байланысқан қандай да бір элементтер төлсипат деп аталады, бірақ олар прецедентті есімнің сигнификациясы үшін маңызды емес. Төлсипат ретінде денотатқа тән және сол арқылы танылуға мүмкіндік беретін қарттық, биіктік, тереңдік, сақал, т.б. қолданылады. Мұндай бірегейлендіру төлсипаты бойынша телу деп аталады, сол арқылы коммуникацияда прецедентті есімге сілтеме жасалады.

В.В. Красныхтың сызбасы негізінде Ұлы Жібек жолындағы прецедентті топонимдерді талдағанымызда келесі нәтиже алынды:

Алатау прецедентті құрылымы

I Дифференциалды белгілері:

- 1) заңғар;
- 2) биік;
- 3) таза.

II Төлсипаттар:

- 1) долы өзені
- 2) көктен төгілген нұр
- 3) қызғалдақты белес

III Қазақ лингвомәдени социумында заңғарлық, биіктік, тазалық белгісі ретінде қабылданады:

Мақал: Биікпін, асқар Алатаумын деп, мақтанба – Ар жағында аспан бар <ауыс. өзіңді елден жоғары санап, шектен тыс мақтанба – ел ішінде сенен асқан, сенен де мықты, сенен де білгір, мәртебелі, талантты адамдар да бар дегенді аңғартады> [12].

Кез келген тіл иелерінің атауды қабылдауда жеке түсінігі болады: Әсіресе маған бір ұнайтыны – Алатаудан долы өзен құлайтыны, Құлын-тайдай тебіскен құрбылардың, Әзілменен бір-бірін сынайтыны [13]. Зеңгір көктен нұр төгілген сол бір көктем әлі есте, Гүл қуалап бірге шықтық қызғалдақты белеске. Қарт Алатау қуанғандай перзенттерім келді деп, Танакөз де жымияды кара көзі мөлдіреп [14]. Сүйінші бер дегендей бір толықсып, Сыбырлайтын «Жетімкөл» Алатауға. Тына қалып бұлбұл да жаға-талда, Қарайтұғын айдынға, ақ отауға [13].

Алматы прецедентті есім құрылымы:

I Дифференциалды белгілері:

- 1) оңтүстік астана;
- 2) жасыл қала;
- 3) махаббат қаласы.

II Төлсипаттар:

- 1) әйгілі апорт алмасы
- 2) студенттер
- 3) жер сілкінісі

III Қазақ социумында оңтүстік астана ретінде танылады, сонымен бірге студенттік өмір, махаббат қаласы, жасыл қала және әйгілі апортымен аты шыққан қала ретінде көптеген шығармалар мен әндерде айтылады. Соңғы кездерде жер сілкінісі жиі болатын қауіпті қала ретінде қабылданады.

Кез келген тіл иелерінің атауды қабылдауда жеке түсінігі болады: Түнгі Алматы тұманы ашылғанда, Алатауға ай келіп асылғанда Нұр жанады, аспанның жұлдыздары, Алматының үстіне шашылған ба?! [13]. Жақсы екен ғой Алматым, Алтын үйек астанам. Осы екен ғой жанның Атам қазақ аңсаған. Келдім сені сағынып, Алтын ұям – Алматым [15].

Отырар прецедентті есім құрылымы:

I Дифференциалды белгілері:

- 1) көне қала;
- 2) ерлік отаны.

II Төлсипаттар:

- 1) әл-Фараби;
- 2) Қайыр хан.

III Қазақ лингвомәдени социумында ескі, көне қала, қайсарлық, ерлік отаны.

Кез келген тіл иелерінің атауды қабылдауда жеке түсінігі болады: Үш күннен соң екі адамды Шыңғыс ханға ап келді. Оның бірі – аты аңызға айналған, Алты ай бойы Отырарды Ап шығам деп арпалысқан қайраннан, Аман өткен сан алапат майданнан, Жүрек шамы ізгіліксіз жанбайтын, Қанаттың талаптыға жалғайтын, Фараби мен Иассауидің жырларын Таңнан таңға жатқа айтудан талмайтын, Әрі өзгеше ел басқару мәнері, Отырардың Қайыр атты ханы еді [14].

Баласағұн прецедентті есім құрылымы:

I Дифференциалды белгілері:

- 1) көне қала;
- 2) мұра.

II Төлсипаттар:

«Құтты білік»; шайыр; ғылым-білім, мәдениет.

III Қазақ лингвомәдени социумында түркі халықтарына ортақ мұра қалдырған шайыр.

Кез келген тіл иелерінің атауды қабылдауда жеке түсінігі болады: XI ғасырда Қараханидтер мемлекетінің астанасы Баласағұн (Құз-Орда) шаһары мәдениет, ғылым-білім саласында басқа қалалармен салыстырғанда оқ бойы озық тұрған болатын [16].

Түркістан прецедентті есімінің құрылымы:

I Дифференциалды белгілері:

- 1) екінші Мекке;
- 2) киелі жер.

II Төлсипаты:

- 1) мазар;
- 2) «Ақиқат сыйы»;
- 3 А.Яссауи.

III Қазақ лингвомәдени социумында Түркістан – екінші Мекке, «киелі жер» символдық мәнге ие.

Мақал: Түркістанның түбін түйе ғана шалады <Түркістан ертеде, барша түркі халықтары жайласқан ұлан-ғайыр өңірдің, Тұран елінің атауы болған замандарда, ол елдің бір шетінен екінші шалғай шетіне дейін тек түйе малын мінген жолаушы ғана жеткен, түйе керуені ғана шалып жете алған. Түркістан – түйе ғана шалып шыға алатын таулы, өзенді өлке, құмды, шөлді кең дала, ұлан-байтақ өлке дегенді аңғартады> [12]. Мединеде – Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет, Самарканда – Шер Ахмет, Маңғыстауда – Пір Бекет

Кез келген тіл иелерінің атауды қабылдауда жеке түсінігі болады: Зейіл берсін көңіліңе, Құран-кәрім – бас бұлақ. Азат туын көтерсін, Түркістанның – Тұранның. Дарынды мен тектілер Жамырап туған - Түркістан. Қожа Ахмет Иассауи Шаңырақ

күрған – Түркістан [17]. Мұсылманның болған жер – Ынтықканы Түркістан. Абылай ханның тамған жер, Кіндік қаны Түркістан [18].

Арыс прецедентті есімінің құрылымы:

I Дифференциалды белгілері:

- 1) өзен;
- 2) бойы;
- 3) дауыл.

II Төлсипаты:

- 1) ән мен жыр;
- 2) Шәмші.

III Қазақ лингвомәдени социумында Оңтүстік Қазақстанның сәні, ән мен жырдың туындауына себепші.

Кез келген тіл иелерінің атауды қабылдауда жеке түсінігі болады: Өзіңмен Арыстың, Бойында таныстым. Жайнаған гүлдер құрбым сен, Жағада тұрдың сен [14].

Қаратау прецедентті есімнің құрылымы:

I Дифференциалды белгілері:

киелі тау;
пана.

II Төлсипаты:

Нұқ пайғамбар кемесі;
көш.

III Қазақ лингвомәдени социумында Қаратау киелі тау, жаугершілік заманында пана болған, бүкіл әлемді топан су алғанда Нұқ пайғамбар кемесі тоқтаған ең биік, ең көне тау символы.

Мақал: Беталды – Қаратау <ауыс. қазақ халқының басынан өткен шапқыншылық, ашаршылық т.б. қиын-қыстау тарихи жағдайлардың бірінде үдере көшкен, өз мекенінен басы ауған жағына қарай босып шыққан, Қаратаудан басқа барар жері, басар тауы жоқ жұрттың бағыт-бағдарын анықтайтын, бұрын-соңды белгілі болып қалған бір жолды мегзейтін сөз> [12].

Кез келген тіл иелерінің атауды қабылдауда жеке түсінігі болады: Тірі қалған үшеуден Өсіп-өніп мұнша халық Дүния сөйтіп толыпты. Нұқтың мінген кемесі Қаратаудың басында Бүгінге дейін тұрыпты [19].

Прецедентті есімдердің тілдегі қызметіндегі ерекшелік – символ ретінде қолданысы. Бұл жағдайда прецедентті есім құрылымының өзегі болып табылатын дифференциалды белгінің мәні артады, есімнің немесе прецедентті жағдайды ашатын қандай да бір түсініктеменің қажеті жоқ, прецедентті есімнің өзі жеткілікті [11].

Атақты жазушылардың әртүрлі жанрда жазылған шығармалары, ән, қанатты сөздер, т.б. прецедентті есімдердің қалыптасуы мен қолданысында маңызды рөл атқарады, яғни белгілі шығармалар, көркем фильмдер, қанатты сөздер адамдардың сана-сезіміне хабарламалық қызметін іске асыру мақсатында қолданып жүр. Прецедентті есімдерді естігенде, әр адамның сана-сезімінде әлеуметті-психологиялық, саяси-қоғамдық, тарихи құбылыстар оянады, әрине, бұл тек қана адамдардың аялық біліміне байланысты, егер адам прецедентті есім сілтеп тұрған оқиғадан немесе т.б. хабардар болмаса, онда ол адамға прецедентті есім ешқандай ықпал жасамайды. Бұл жағдайда мұндай есімдер тек қана атау (номинациялық), жекелеу қызметін атқарады.

Нәтижелер. Сонымен, жеке адамның тілдік құрамында сөз қоры, тезаурус және прагматикон бар. Әр прецедентті есімдерде көрсетілген эмоционалды – бағалаудан басқа сөйлеушінің дискурста оларды қолданылуы жеке адамның шығармашылық әлеуеттік көрсеткіші. Прецедентті есімдерді ескерткіштерде қолдануы тағы бір шығармашылық акциясының белгісі, яғни бұл күнделікті, үйреншікті,

карапайымдылық шегінен шығу деген сөз.

Прецедентті бірліктер прагматикалық факторлармен өзара байланысқан семантикалық деривацияның нәтижесі болып келеді, олар кеңінен алғанда прецеденттердің лингвокогнитивті белгілері. Бұрын тілде көрініс тапқан және жаңа констелляцияда тілдік қолданыс үшін үлгі, негіз (мағыналық және құрылымдық элементі) болатын тілдік бірліктерден қалыптасқан бірліктер.

Аталымдық жүйені құрай отырып, прецедентті бірліктер бірегей ұғымдық-белгі, когнитивті-мазмұндық модель – прецедентема арқылы құрылған күрделі тұтастыққа бірігетін әртүрлі формалды, грамматикалық, лексикалық және прагматикалық тіл құралдарының жиынтығын білдіреді. Прецедентеманы әр деңгейлі лингвоменталды құнды бірліктер, прецедентті мағынаға ие ұғымдар, анықтап айтқанда, оқиға, зат, бейне, оның сапасы немесе қасиеті туралы фактативті білім іске асырады. Мұндай аталымдық бірліктердің болмысын прецедентті мазмұн жасайды, олардың қызметі жалпыға белгілі немесе стандарттан тыс/ерекше когницияларды сақтау.

Сонымен, прецедентті есімнің символ ретінде қолданысы прецедентті есімнің коммуникациядағы қызметін анықтайды. Прецедентті мәтінге немесе прецедентті жағдайға сілтеме жасауда прецедентті есім символ қызметін атқарады.

Ұлы жібек жолындағы жер-су атауларды этномәдени код ретінде қабылдауға болады. Сол заманның өзінде топонимдердің нысанды жекелеу, сол ынсан бойынша ақпарат беру басты басты қызметін атқарып келгендігін аңғарамыз. Сол кездегі атау жасаушы қоғам қазіргі тілдік тұлғаның қалыптасуына әсер еткен. Қазіргі қоғам мүшелері, яки тілді тұтынушы өкіл өздерінің санасында (танымы негізінде) топонимдерді қолданған кезде коммуникативтік-прагматикалық, нақтырақ айтқанда, талғамдық, аксиологиялық мақсатты көздейді. Нысан атауы арқылы айтқысы келген ойын дөп жеткізіп қоймай, тілді тұтынушыларға (бұрынғы не қазіргі болсын) эксплицит немесе имплицит ақпаратты тасымалдаған. Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдерді халықтың атау тағу үдерісіндегі тарихи, географиялық реалийлерді айқындайтын белгілер арқылы қалыптасқан таным нәтижесі, лингвомәдени стандарты деуге болады.

Қорытынды. Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдер астарындағы аялық ақпараттарды игеру белгілі бір жалғасын тапқан лингвомәдени қауымдастық мүшелеріне тән деректерді меңгеру болып табылады. Қазіргі геосаяси жағдайында өмір сүріп жатқан ұрпақ үшін прецедентті топонимдер аясындағы құндылықтар жайлы мағлұматтарды білу аса маңызды. Сондықтан Ұлы жібек жолындағы прецедентті топоним қазақ халқының әлемнің топонимикалық бейнесін жасаушы, тілдік тұлғаның болмысын айқындайтын, оның тілі, мәдениеті мен тарихынан ақпарат беретін баға жетпес қор, қазақы қоғам санасында ассоциация, стандарт, маңызды «жердің хаты» екендігіне көз жеткіземіз. Ұлы жібек жолындағы жер-су атаулары адамдардың өзін қоршаған ақиқат дүние туралы жинап-терген ақпараттарын кодтап қана қоймай, оларды тасымалдаушы қызметін қоса атқарады.

Мақала ҚР БҒМ ғылым комитеті қаржыландыратын «BR10965370 Ұлы Жібек жолының тарихи топонимикасын ғылымдар тоғысы аясында зерттеу» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Ворожцова О.А., Зайцева А.Б. Прецедентные имена в российской и американской печати // Проблемы образования, науки и культуры. – 2006. – Вып. 20., № 45. – 252 с.
2. Боярских О.С. Прецедентное высказывание в газетном тексте: особенности читательского восприятия // Политическая лингвистика. Выпуск 21. – Екатеринбург, 2007. – 142 с.
3. Нахимова Е.А. Прецедентные имена в президентском дискурсе // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2007. – Вып. 22. – 188 с.
4. Жанузаков Т. Очерк казахской ономастики. – Алматы, 1982 – 176 с.

5. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1987. – 352 б.
6. Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 190 с.
7. Жумагулова В.И. Сатира и юмор в прессе Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1999. – 206 с.
8. Жұмабаев Мағжан Шығармалары (әдеби басылым). 1-том: Өлеңдер, дастандар / Құраст. Сәндібек Жұбаниязов. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 бет.
9. Караулов Ю.Н. Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности // VI Международный конгресс МАПРЯЛ. Современное состояние и основы проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы. – М.: 1982. – 285 с.
10. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация). Монография. – М.: Диалог-МГУ, 1998. – 352 с.
11. Захаренко И.В. К вопросу о каноне и эталоне в сфере прецедентных феноменов // Язык, сознание, коммуникация. – М.: 1997. – Вып. 1. – 192 с.
12. Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: “Тоғанай Т” баспасы, 2004. – 560 бет.
13. Мақатаев М. Мұқағали шығармалары. – Алматы: 1999. – 350 б.
14. Шаханов М. Ғасырларды безбендеу. – Алматы: Жазушы, 1988. – 450 б.
15. Аманжолов Қ. Өлеңдер. Поэмалар: жинақ / Қ. Аманжолов. - Алматы : Өлке баспасы, 2013. – 287 б.
16. Кенжеғалиев С. Қазақ даласы – ұлы түркі жерінің бір бөлігі Қожа Ахмет Иассауи, Жүсіп Баласағұни, Махмұт Қашқаридің философиялық және әдеби мұралары // Мәдениет, дәстүр және өзіндік ерекшелік. Студенттік топтар кураторларына көмек ретінде. 3-жинақ / ҚР ҰҒА академигі А.Ғазалиевтің редакциясымен. – Қарағанды: Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің баспасы, 2014. – 100 б.
17. Бекмаханұлы И. Жарық сәуле. Өлеңдер мен толғаулар, дастандар. – Астана: Фома, 2008. – 384 б.
18. Сопыбек А. Дөңгеленген дүние. Өлеңдер мен поэмалар. – Астана: Фолиант, 2008. – 424 б.
19. Әуезов М. 18-19 ғасыр ақындары: 20 томдық шығармалар жинағы– Алматы: Ғылым, 1984. 15-ші т.

С.К. ИМАНБЕРДИЕВА

Евразийский гуманитарный институт, Астана, Казахстан

ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ТОПОНИМЫ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

Аннотация. В статье рассматриваются прецедентные топонимы Великого шелкового пути, которые составляют основной лингвокультурный фонд казахского общества и занимают свое место в создании топонимической картины мира и познании языковой личности.

Цель статьи – показать особенности употребления прецедентных топонимов Великого шелкового пути в языке и тем самым определить знания носителя языка в создании топонимической картины мира.

Исследовательская работа проведена в когнитивном направлении. Автор классифицирует прецедентные топонимы как уникальную лингвокультурную единицу, которая передается по наследству из поколения в поколение и формирует топонимическую картину мира носителя языка.

В ходе исследования внимание было обращено на особенность прецедентных топонимов Великого шелкового пути, которые участвуют в регуляции коммуникативных норм в познании окружающей среды носителем языка. Особое значение придается когнитивной функции, выполняемой как ассоциация в раскрытии национального кода, использовании как стандарт при наименовании (согласно фоновому знанию и познанию) заключенных в прецедентных топонимах. Анализируется функция прецедентных топонимов в исторических текстах, художественных произведениях, их прагматический потенциал, определяется их место как средства передачи восприятия мира, накопленных веками в знаниях народа.

Утверждается, что прецедентные топонимы Великого шелкового пути являются основными лингвокультурными единицами, формирующими базу знаний нации и несущих

культурную информацию, раскрываются культурные коды, стоящие за имплицитной информацией. Сделанные выводы обосновываются когнитивным, сравнительно-описательным методами и доказаны конкретными примерами. Помимо исторического текста, взяты цитаты из произведений известных поэтов и писателей.

Практическая значимость статьи заключается в том, что ее основные результаты могут быть использованы в теоретических курсах, таких как ономастика, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, сравнительная типология, а также в семинарах по обучению казахскому языку.

Ключевые слова: топоним, прецедент, фоновое знание, имя собственное, имплицитная информация, носитель языка, языковая единица, атрибут.

S.K. IMANBERDIEVA

Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

PRECEDENT TOPONYMS OF THE GREAT SILK ROAD

Annotation. The article discusses the precedent toponyms of the Great Silk Road, which constitute the main linguistic and cultural fund of the Kazakh society and take their place in the creation of a toponymic picture of the world in the knowledge of a linguistic personality, as an important fund for the knowledge of members of society.

The purpose of the article is to show the features of the use of precedent toponyms of the Great Silk Road in the language and thereby determine the knowledge of a native speaker in creating a toponymic picture of the world.

The research work was carried out in the cognitive direction. The author classifies precedent toponyms as a unique linguocultural unit that is inherited from generation to generation and forms a toponymic picture of the world of a native speaker.

In the course of the study, attention was drawn to the peculiarity of the precedent toponyms of the Great Silk Road, which are involved in the regulation of communicative norms in the knowledge of the environment by a native speaker, as an important unit. Particular importance is attached to the cognitive function performed as an association, etc. in the disclosure of the national code, use as a standard for naming, according to background knowledge and cognition, contained in precedent toponyms. The function of precedent toponyms in historical texts, works of art, their pragmatic potential is analyzed, their place is determined as a means of conveying the perception of the world accumulated over the centuries in the knowledge of the people.

It is argued that the precedent toponyms of the Great Silk Road are the main linguistic and cultural units that form the knowledge base of the nation and carry cultural information, and the cultural codes behind the implicit information are revealed. The conclusions drawn are substantiated by cognitive, comparative and descriptive methods and proved by concrete examples. In addition to the historical text, quotes are taken from the works of famous poets and writers.

The practical significance of the article lies in the fact that its main results can be used in theoretical courses such as onomastics, cognitive linguistics, cultural linguistics, comparative typology, as well as in seminars on teaching the Kazakh language.

Keywords: toponym, precedent, background knowledge, proper name, implicit information, native speaker, linguistic unit, attribute.

References

1. Vorozhtsova O.A., Zaitseva A.B. Pretsedentniye imena v rossiiskoi i amerikanskoi pechati (Precedent names in the Russian and American press) // Problems of education, science and culture. - 2006. - Issue. 20., No. 45. - 252 p. [In Rus.]
2. Boyarskikh O.S. Pretsedentnoiye viskazivaniye v gazetnom tekste: osobennosti

chitatelskogo vospriyatiya (Precedent statement in a newspaper text: features of reader's perception) // Political Linguistics. Issue 21. - Yekaterinburg, 2007. -142 p. [In Rus.]

3. Nakhimova E.A. Pretsedentniye imena v prezidentskom diskurse (Precedent Names in Presidential Discourse) // Political Linguistics. - Ekaterinburg, 2007. - Issue. 22. -188 p. [In Rus.]

4. Zhanuzakov T. Ocherk kazakhskoi onomastiki (Essay on Kazakh onomastics). -Almaty, 1982 -176 p. [In Rus.]

5. Kenesbaev I. Qazaq til bilimi turali zertteuler (Studies on Kazakh linguistics). - Almaty: Science, 1987. - 352 p. [In Kaz.]

6. Madiyeva G.B. Imiya sobstvennoye v kontekste poznaniya (Proper name in the context of knowledge). -Almaty: Kazakh University, 2004. -190 p. [In Rus.]

7. Zhumagulova V.I. Satira i iymor v presse Kazakhstana (Satire and humor in the press of Kazakhstan). - Almaty: Gylym, 1999. - 206 p. [In Rus.]

8. Zhumabayev Magzhan Shigarmalari (adebi basilim) (Zhumabaev Magzhan Works (literary edition). Volume 1: Poems, sagas / Comp. Sandibek Zhubaniyazov. - Almaty: Writer, 2013. - 376 p. [In Kaz.]

9. Karaulov Yu.N. Rol pretsedentnih tekstov v structure i funktsionirovaniy iyazikovoi lichnosti (The role of precedent texts in the structure and functioning of a linguistic personality) // VI International Congress MAPRYAL. The current state and foundations of the problem of studying and teaching the Russian language and literature. -M., 1982. -285 p. [In Rus.]

10. Krasnykh V.V. Virtualnaiya realnost ili realnaiya virtualnost? (Chelovek. Soznaniye. Kommunikatsiya) (Virtual reality or real virtuality? (Man. Consciousness. Communication). Monograph. -M.: Dialogue-MGU, 1998. - 352 p. [In Rus.]

11. Zakharenko I.V. K voprosu o kanone i etalone v sfere pretsedentnih fenomenov (To the question of the canon and the standard in the sphere of precedent phenomena) // Language, consciousness, communication. – M., 1997. – Issue. 1. -192 p. [In Rus.]

12. Kaidar A. Haliq danaligi (People's wisdom). - Almaty: "Toganai T" publishing house, 2004. - 560 p. [In Kaz.]

13. Makataev M. Muqagali shigarmalari (Muqagli's works). -Almaty, 1999. -350 p. [In Kaz.]

14. Shakhmanov M. Gasirlardi bezbendeu (Disruption of the ages). -Almaty: Writer, 1988. -450 p. [In Kaz.]

15. Amanzholov K. Olender. Poemalar: zhinaq (Poems. Poems: collection) / K. Amanzholov. - Almaty: Ulke Baspasy, 2013. - 287 p. [In Kaz.]

16. Kenzhegaliev S. Qazaq dalasi – uli turki zherinin bir boligi Qozha Ahmet Iassau, Zhusip Balasaguni, Mahmut Qashqaridin filosofiyaliq zhane adebi muralari (The Kazakh steppe is a part of the great Turkic land. Philosophical and literary heritage of Khoja Ahmet Iassau, Yusip Balasaguni, Mahmut Kashkari) // Culture, tradition and uniqueness. As an aid to curators of student groups. Collection 3 / edited by A. Ghazaliev, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. – Karaganda: Publishing House of Karaganda State Technical University, 2014. - 100 p. [In Kaz.]

17. Bekmakhanuly I. Zhariq saule. Olender men tolgaular, dastandar (Light beam. Poems and thoughts, sagas). – Astana: Fomant, 2008. - 384 p. [In Kaz.]

18. Sopybek A. Dongelengen duniye. Olender men poemalar (Round world. Poems and poems). - Astana: Fomant, 2008. – 424 p. [In Kaz.]

19. Auezov M. 18-19 gasir aqindari: 20 tomliq shigarmalar zhinagi (Poets of the 18th and 19th centuries: a collection of works in 20 volumes) - Almaty: Science, 1984. Vol. 15. [In Kaz.]

Автор жайлы мәлімет:

Иманбердиева Сауле Құрманбайқызы – филология ғылымдарының докторы, Еуразия гуманитарлық институтының профессоры, Астана, Қазақстан.

Иманбердиева Сауле Курманбаевна – доктор филологических наук, профессор Евразийского гуманитарного института, Астана, Казахстан.

Imanberdieva Saule Kurmanbaiyevna – candidate of Philological Sciences, Professor of the Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.